

Buda Attila

Két pogánnyal egy hazában

A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részevénrtársaság története
1938 és 1949 között*

A magyar história és irodalom egyik közkedvelt, bár bizonytalan eredetű toposza a „két pogány közt egy hazáért” szólás. Volt azonban a hazai történelemben olyan időszak is, amikor ez a két pogány határon belül jelent meg, sem nem nyugatról, sem nem keletről, hanem egyenesen a magyarság kebeléből. Ennek a történelmi félmlútnak az időszakát egy kis budapesti kiadó utolsó éveivel lehet meggyözően bemutatni.

A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részevénrtársaság fennállásának utolsó évtizedét jelentette az 1938–1949 közötti időszak. Ez a bő tíz év egyfelől Magyarországra kétszer is külpolitikai, valamint ennek nyomán gyors és intenzív belpolitikai változásokat hozott, másfelől az ország lakóinak mindkétszer kikerülhetetlen, az állami propaganda által felerősített, hatalmi eredetű megkülönböztetést és ellenségképzést. Ez utóbbi következményeként pedig lehetővé tette először a *Nyugat*, aztán a több tekintetben attól eltérő szerkesztésű, szerzőgárdájú, de mégiscsak a *Nyugat* hagyományaiból kiinduló *Magyar Csillag* megjelenésének ellehetetlenítését, majd az 1945-től 1949-ig tartó időszak alatt harmadik lépésben a Nyugat Kiadó megszűnését is. Szélsőséges faji törvények, előítéletes és kirekesztő aktuálpolitika, a közélet, a sajtó és a könyvkiadás, valamint a kultúra szabadságának folyamatos visszavétele, a köz javának hazudott hatalmi érdek által vezényelt államosítások, a társadalom minden részére kiterjedő állami/pártpolitikai erőszak jellemezte ezeket az éveket. Némi malíciával azt is lehetne mondani, nagyszerű volt az összjáték: amit 1945 előtt elkezdett az egyre jobbra tolódo, majd nyilas politika, azt 1945 után a baloldali fordulatot levezénylő politikusgárdának sikerült befejeznie. A hatalmi ágak szétválasztatlansága, a „checks and balances” hiánya maga után hozta az ismeretektől megfosztott állampolgároknak, akár saját érdekeikkel szembenálló mozgósítását is; a szavak kiüresítését, értelemelolódását, az egyébként sem olyan fényes nemzeti értékek folyamatos rombolását.

* Részlet a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részevénrtársaság [a továbbiakban Nyugat Kiadó] könyveit és dokumentumait bemutató gyűjteményből. A kötet 2023-ban jelenik meg a Ráció Kiadó gondozásában. A kiadó működésének egy-egy korábbi időszakáról lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor, „*valami mást kell kigondolni.*” *A Nyugat folyóirat második részvevénrtársasága = Irodalomtörténet*, 52(2022), 1, 37–55; BUDA Attila, „*Örök visszatérés*” – *avagy miből jelenjen meg a Nyugat? A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részevénrtársaság 1920–1923 = Irodalomtörténet*, 52(2022), 1, 56–75.

1938. május 29-én hirdette ki a magyar országgyűlés a XV. törvénycíkket *A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról*, közismert nevén az első zsidótörvényt. Ez, elsősorban a nagyfokú értelmiségi munkanélküliségre hivatkozva, sajtó-, színművészeti- és filmművészeti kamarák létrehozását rendelte el, melyek célja „a nemzeti szellem és keresztény erkölcs követelményeinek érvényre juttatása és biztosítása” volt. A törvény szellemét a jogalkotók úgy kívánták érvényre juttatni, hogy e kamarák tagságában a zsidók számát 20%-ban limitálták. A sajtóirányításban és sajtóellenőrzésben különösen fontossá vált a második paragrafus egyik bekezdése: „Akár időszaki, akár nem időszaki lap kiadója, szerkesztője, vagy a lapnak állandó munkaviszonyban álló munkatársa csak az lehet, aki a sajtókamara tagja.” A törvényt több rendelet pontosította és magyarázta, ezek közül a 9.590/1938. M. E. kimondta: „Az engedély hatályát veszti abban az esetben is, ha az, aki az engedélyt kapta, meghalt.” A kamarai tagságért, ami a további megjelenés engedélyezésének feltétele volt, a folyóirat nevében Babits Mihály folyamodott, miközben a részvénytársulattól átvette a *Nyugat* kiadói jogát; az evvel kapcsolatos ügyintézési feladatokat betegsége miatt Gellért Oszkár látta el.¹ A szükséges igazolások² megszerzése után az iratokat 1938. augusztus végén nyújtották be.³ December 18-án Dulin Elek, a miniszterelnöki sajtóosztály helyettes vezetője értesítette a *Nyugat* Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság igazgatóságát, azaz Gellértet, hogy „Az 1938. évi XVIII. t.c. 9. §-a, illetve az 1938. évi 4.950 M. E. sz. rendelet 1. §-a alapján megengedem, hogy a kiadásában Budapesten megjelenő NYUGAT c. időszaki lap kiadói jogát Babits Mihály budapesti (I., Attila-u. 65/b.) lakosra ruházza át.”⁴ Majd december 23-i dátummal, Kolozsváry-Borcsa Mihálynak, a sajtóosztály vezetőjének az aláírásával postázták a *Nyugat* további megjelenésére vonatkozó engedélyt. A lap kiadója és felelős szerkesztője evvel egyaránt Babits Mihály lett. A *Nyugat* minden hónap elsején, reggel, 80 oldalon jelenhetett meg.

A törvény szerinti 20% megállapításához kimutatást kellett készíteni a *Nyugat*-nál működő szerkesztőkről és állandó munkaviszonyban álló munkatársakról.⁵ Eszerint a *Nyugat* szerkesztőségében (és a kiadóban) 1938-ban hatan dolgoztak. Legrégibb óta Babits Mihály volt alkalmazva, ő 1917-ben lett szerkesztő, s felelős szerkesztőként 1919. április 1-je óta szolgált. Gellért Oszkár 1922. július 1-je

¹ Több levél olvasható evvel kapcsolatban a Babits-hagyatékban, például: Gellért Oszkár – Babits Mihálynak, Budapest, 1938. július 20. = „...olvasd el szigorú szemmel cikkemet.” *Babits Mihály és Gellért Oszkár Nyugat-levelezése 1929–1941*, sajtó alá rend., jegyz., bev. Buda Attila, Pataky Adrienn, Bp., Gondolat, 2017, 295; Babits Mihály – Gellért Oszkárnak, [Esztergom, 1938. augusztus 12.] = *Uo.*, 300–301. Babits ekkor már gégeműtete után volt, kanüllel lélegzett.

² A két bizonyítvány, mely igazolta, hogy Babits Mihály nem állt gondnokság alatt, s nem folyt ellene sem csőd, sem csődön kívüli kényszerelgyezés, illetve az 1938. augusztus 23-i keltezésű hatósági erkölcsi bizonyítvány lelőhelye: BFL IV/1.407/b.

³ Gellért Oszkár – Babits Mihálynak, Budapest, 1938. augusztus. 25. = „...olvasd el szigorú szemmel cikkemet”, i. m. 303–304.

⁴ BFL IV/1.407/b. Érkezett: 1938. december 30.

⁵ PIM V. 3.452/93/61.

után lett felelős szerkesztő és 1927. január 1-je után felelős kiadó. Illyés Gyula 1937. január 1-jétől állt alkalmazásban, társszerkesztőként, feladatának pontosítása: verskéziratok olvasása. Schöpflin Aladár Illyéssel egy időben került hivatalos aktussal a laphoz, noha az első évektől munkatársa volt. Státusza: társszerkesztő, feladata: színházi rovatvezető. Farkas Zoltán, a képzőművészeti rovatvezető 1929. július 21-től, Cs. Szabó László pedig, aki az *Órjárt* című rovatot szerkesztette, 1938. január 1-jétől szolgálta a lapot.

Miután Babits Mihály a *Nyugat* zavartalan megjelenése érdekében magára vette a felelős szerkesztéssel és kiadással járó gondokat, nem kerülhette el a sajtójogi felelősség vállalását sem.⁶ E kötelezettséggel járt az is, hogy háromhavonta neki kellett kérvényezni a *Nyugat* utcai árusításának engedélyezését.⁷

1939. május 5-én kihirdették a második zsidótörvényt, mely meghatározta a zsidóknak minősülők körét és munkalehetőségeiket. A törvény végrehajtását szabályozó rendelet kimondta, hogy a hatályosság alóli mentességet anyakönyvi kivonattal kell bizonyítani. Ezért Budapest székesfőváros polgármestere szeptember elsejei dátummal egy határozatot juttatott el a törvényhatósága alá tartozó időszaki lapok kiadóinak, hogy 15 napon belül igazolják felmenőiket.⁸ A felhívást Babits Mihály valószínűleg figyelmen kívül hagyta, vagy talán nem is tudott róla, mert november negyedikére idézést kapott személyi adatainak keresztlevéllel való igazolására.⁹ Ezt az idézést viszont késve kézbesítették a *Nyugat* kiadóhivatalába vagy Babits címére, emiatt végül a nyilatkozat, mely szerint a *Nyugat* szerkesztőjét nem lehet zsidónak tekinteni, csak november 14-én született meg.¹⁰ Ennek alapján a fővárosi törvényhatóság még aznap értesítette arról, hogy a határozatnak eleget tett, s iratait visszakapja. A *Nyugat* a második akadályt is sikeresen vette, megjelenése biztosítva maradt.¹¹

A törvények hatására a kiadó működése meglehetősen redukálódott (ennek persze az állandó tökehiány is oka volt), bár az 1938-as mélyponthoz képest nőtt a megjelentetett művek száma, ezek szerzői mind – a két zsidótörvény kategóriáját használva – kifogástalan árja származásúak voltak: szinte már csak Babitsot, Illyés Gyulát és Kosztolányi Dezsőt tudták reklámozni.

A következő évben az 5.555/1940. M. E. számú rendelet augusztus 28-i dátummal s egy nappal későbbi hatállyal életbe léptette az előzetes sajtóellenőrzést, magyarán: a cenzúrát.¹² Október 17-én pedig a 7.440/1940. M. E. számú rendelet

⁶ BFL IV/1.407/b. Érkeztetés nélkül, a nyilatkozat dátuma: 1939. január 16.

⁷ BFL IV/1.407/b. 1939-ben a következő engedélykérekések találhatók: április 1-jei dátummal, 4-i érkeztetéssel, július 10-i dátummal, július 12-i érkeztetéssel és október 14-i dátummal, s aznap érkeztetéssel.

⁸ BFL IV/1.407/b.

⁹ Az idézés ugyanott található, rajta kézírással ez olvasható: késve érkezett [!].

¹⁰ Megtalálható ugyanott, Gellért Oszkár és egy olvashatatlan aláírási személy tanúskodása mellett.

¹¹ A Babits Mihály okmányait visszaküldő előadói ív szintén az előbbi lelőhelyen, 444.550/1939–IV. szám alatt. Lásd még: PIM V. 3196/18c.

¹² *Budapesti Közlöny*, 1940. augusztus 29, 1. (A rendeletet Teleki Pál írta alá miniszterelnökként.)

tovább korlátozta a sajtótermékek oldalszámát. Az ellenőrzés egész évben olyan kiterjedt és erős volt, hogy például a húsvéti szám néhány nappal korábbi dátummal való megjelentetéséhez is miniszterelnökségi engedély kellett.¹³ Az utcai árusítást az előző évhez hasonlóan, 1940-ben is negyedévenként kérvényezni kellett az előző engedélyre való hivatkozással; ezt a *Nyugat* minden alkalommal meg is kapta.¹⁴

A kiadó nagy fegyverténye volt, hogy a folyóirat megjelentetése mellett a Könyvnaptól kezdve közreadta Kosztolányi Dezső hátrahagyott műveit; a teljes sorozat tíz kötetből állt, és Illyés Gyula szerkesztette. Hirdettek tőle egy *Ugródeszka* című kötetet is; ez azonban nem jelent meg, vagy talán más címmel.

1941. augusztus 3-áról 4-ére virradó éjszaka meghalt Babits Mihály. Halálával „érvényét veszítette a neki adott lapengedély, s így a Nyugatnak a mai hivatalos szabályok szerint meg kellett szüntetnie megjelenését”.¹⁵ Schöpflin bizonyosan jól értesült a körülményekről, de az a hír is elterjedt, hogy a *Nyugatot* betiltották.¹⁶ Ez azonban nyilvánvaló túlzás vagy hibás értesülés volt: Elek Artúr is, Gellért Oszkár szavai alapján a megszüntetést erősítette meg Fülep Lajosnak.¹⁷ De betiltásra egyébként sem volt szükség: a sajtóosztály rendelkezéseinek alapja a már idézett 9.590/1938. M. E.-rendelet azon intézkedése volt, mely a folyamatosan megjelenő sajtótermék időszakosságát abban az esetben is megszüntette, ha az, aki a megjelenésre az engedélyt kapta, meghalt. A miniszterelnökség egyszerűen csak érvényesülni engedett egy jogi formulát, mely meggátolta a már régen terhessé vált folyóirat további kiadását. Erről a fővárosi polgármesteri hivatal augusztus 18-án a következő végzést küldte:

Babits Mihályt, az 1907. évben megindított és utoljára Babits Mihály kiadásában és felelős szerkesztésében megjelent *Nyugat* című időszaki lap kiadóját az Országos Magyar Sajtókamara Újságírói főosztályának válaszmánya a tagok sorából elhalálozás miatt törölte.

¹³ Az áprilisi szám március 22-i megjelenési engedélyének Dulin Elek aláírásával ellátott engedélyének másodpéldánya: BFL IV/1.407/b. Érkezett: 1940. március 12. Az engedély megadását Babits Mihály még aznap bejelentette a Polgármesteri Hivatalnak, mely érkeztetés után március 19-én véghatározattal tudomásul vette.

¹⁴ Az 1940. évi, négy, Babits Mihály aláírta kérvény megtalálható: BFL IV/1.407/b. A január 8-i 9-én érkezett, az április 8-i 9-én, a július 8-i 9-én, végül az október 7-i, 8-án.

¹⁵ SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar Csillag = Magyar Csillag*, 1941. október 2–3. Babits Mihály ebben az évben még három engedélyt kért az utcai terjesztésre, lásd BFL IV/1.407/b. Január 10-én, érkezett másnap, április 5-én, érkezett 7-én, és június 30-án, érkezett ugyanazon a napon. Az utolsó kérelemre az engedély 1941. október 14-ig szólt.

¹⁶ Németh László – Illyés Gyulának, Budapest, 1941. augusztus. 28., lásd Németh László levelei Illyés Gyulához, közr. Grezsa Ferenc = *Tiszatáj*, 39(1985), 2, 3–28, id. oldalszám: 14. Illyés Radnótinak is a *Nyugat* betiltásáról beszélt, a történeteket némileg egyszerűsítve, lásd RADNÓTI Miklós, *Napló*, sajtó alá rend. Radnóti Miklósné, Bp., 1989, Magvető, 188.

¹⁷ Elek Artúr – Fülep Lajosnak, Budapest, 1941. augusztus 27., = *Fülep Lajos levelezése, IV.*, 1939–1944, szerk. F. Csanak Dóra, Bp., 1998, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 139.

Tekintettel arra, hogy a 9.590/1938. M.E. számú rendelet 1 §-a értelmében az időszaki lap alapítására adott engedély hatályát veszti, ha az, aki az engedélyt kapta, meghalt, az említett lap időszaki jellegének elvesztését hivatalból megállapítom.

Ehhez képest ennek a lapnak az időszaki lapok nyilvántartásából való törlését és a megszűnt időszaki lapok nyilvántartásába való felvételét egyben elrendelem. Erről a lap kiadóhivatalát, a budapesti kir. ügyészséget és a budapesti m. kir. posta és távirdaigazgatóságot értesítem, a m. kir. miniszterelnök úrhoz pedig jelentést teszek.¹⁸

Illyés Gyula kérte a maga számára az engedélyt, de hiába, azt a sajtóosztály nem adta meg. Lehetőséget kapott viszont egy új lap alapítására, amely *Magyar Csillag* néven, szépirodalmi és kritikai tárgyban jelenhetett meg, havonta egyszer, 128 oldal terjedelemben.¹⁹

Szeptember 9-én a kiadó rendkívüli közgyűlést tartott, és módosították az alapszabályok első paragrafusát. Ezután a Nyugat Kiadó és Irodalmi Résztvénytársaság célja a *Magyar Csillag* adminisztrációs teendőinek ellátása, a könyvkiadás és -kereskedelem, valamint a hasonló üzletágakban való részvétel lett. Ekkor határozták el Babits Mihály és Földi Mihály igazgatósági tagságának megszüntetését is,²⁰ illetve Török Sophie beválasztását az igazgatóság tagjai közé.²¹ Magát a kiadót pedig, remek előrelátással, Gellért Oszkár biztosította avval, hogy december végén Illés Endrét vették be az igazgatóság tagjai közé.²²

1942-ben folytatódott a magyarországi diszkriminációs törvények sorozata: még 1941-ben megszületett a harmadik zsidótörvény, 1942-ben az izraelita vallásfelekezet ismét csak „elismert” lett, ez év novemberében bevezették a munkaszolgálatot, 1944. április 29-én pedig a teljes sajtócenzúrát. A május 4-i *Corviná*-ban közölt miniszterelnöki rendelet a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvásáról szökött,²³ s a közforgalomból kivonandó szerzők névsorát is hozta. Ezt a június 29-i *Corvina* kiegészítette. A háborúnak kezdetben gazdaságélénkítő hatása volt: a fokozott termelés konjunktúrája következtében egyre több pénz forgott, s az árak csökkenni kezdtek. A háborús kereslet hatására Illyés Gyula 1942 őszén kérvényezte, hogy a *Magyar Csillag* havonta kétszer jelenhes-

¹⁸ PIM V. 3.196/111. (Erre a határozatra Murányi Gábor hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton is köszönöm.) Figyelemre méltó, hogy itt a folyóirat kezdő éve: 1907.

¹⁹ PIM V. 3.196/6a. A *Nyugat* csak 80 oldalon jelenhetett meg.

²⁰ A cégbírószági bejegyzés dátuma: 1941. szeptember 25., megjelent a *Központi Értesítő* 1941. november 27-i számában. (16.001/46, 19.463/20. Irattári szám: 4.533)

²¹ A cégbírószági bejegyzés kelte: 1941. november 15., megjelent a *Központi Értesítő* 1941. december 11-i számában. (16.001/47, 19.463/21. Irattári szám: 5.324) Török Sophie-nak nem volt önálló keresete, Babits halála után nem tudott volna magáról és Babits Ildikóról gondoskodni.

²² A cégbírószági bejegyzés kelte: 1941. december 24., megjelent a *Központi Értesítő* 1942. január 22-i számában. (19.001/49, 19.463/22. Irattári szám: 5.969)

²³ 10.880/1944. M. E. számú rendelet, aláírója Sztójay Döme miniszterelnök.

sen meg. Az engedélyt október 15-i dátummal kapta meg a miniszterelnökségi sajtóosztálytól.²⁴

1943-ban a kiadó által megjelentetett aktuális illetményköteteken túl továbbra is a már korábban vagy folyamatosan kiadott Babits-, Kosztolányi- és Illyés-műveket hirdették, sorozatként, részletfizetésre is. Közülük némelyiket többedik kiadásban is árusították. A november 15-i számban már közölték a következő évi Nyugat-könyvek címeit, ezek közül az alábbiak nem valósultak meg:

1. Csáth Géza irodalmi hagyatéka. Összes novellái. (Sajtó alá rendezte: Schöpflin Aladár.)
2. Illyés Gyula: *Hunok Párisban*.
3. 40 magyar író vallomása a szülőföldjéről. Cím: *Ahol gyermek voltam*. (Sajtó alá rendezte: Cs. Szabó László.)
4. Szergej Szergejev-Censzkij: *Színváltozás*. (Ford.: Gellért Hugó.)

A *Magyar Csillag* havi kétszeri megjelenése 1944-ben is folytatódott, de nem sokáig. Az április 1-jei szám még az előfizetőkhez és a postai árusítóhelyekre került, de a következő számtól kezdve eltűnt a piacról, szerkesztője Németh Lászlóval együtt a német megszállás alatt a Dunántúlon és Budapesten bujkált. A *Nyugat* után a nyomába lépő *Magyar Csillag* is a hazai sajtótörténet nem önszántából megszűnő lapjai közé lépett.

A kiadónak azonban nem kellett automatikusan erre a sorsra jutnia, kérvényezhette működésének folytatását, habár az Értelmiségi Ügyek Kormánybiztossága személyi változtatásokat kívánt: Gellért Oszkár elbocsátása után munkakörét Schöpflin Aladár vette át. Áprilisban az igazgatósági tagok közé lépett Örley István,²⁵ s májusban megszűnt Földes Ede és Gellért Oszkár igazgatósági tagsága.²⁶ Egy június 14-én kiállított adatbejelentési ív szerint ekkor az igazgatóság tagjai között özv. Babits Mihályné (Török Sophie), Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Örley István, Schöpflin Aladár és Cs. Szabó László neve olvasható; Schöpflin ügyvezető igazgatóként, a többiek lektorként. A felügyelőbizottság négy tagja Csécsy Imre, Halász Gyula, Ortutay Gyula és Szabó Zoltán voltak. Cégvezető: ifj. Gellért Oszkár. A részvénytársaság 1924 óta foglalkozott könyvkiadással – ez téves adat volt –, s 1944 júniusában kiadványkészlete a bolti ár negyedére leértékelve kb. 46 000 pengőt tett ki. Készpénze 20 000 pengő volt, alaptőkéje 25 000 pengő. Ingó vagyona az irodai berendezésekből, bútorokból, páncélszekrényből, író- és másológépből állt. Értelmiségi munkakörben Schöpflin Aladárt, Örley Istvánt, Babits Mihálynét, ifj. Gellért Oszkárt, Gellért Endrét és Gellértné Nagy

²⁴ PIM V. 3.196/6d.

²⁵ A cégbírósi bejegyzés kelte: 1944. április 19., megjelent a *Központi Értesítő* 1944. május 18-i számában. (16.001/55, 19.463/25. Irattári szám: 1.043)

²⁶ A cégbírósi bejegyzés kelte: 1944. május 5., megjelent a *Központi Értesítő* 1944. július 6-i számában. (16.001, 19.463/26. Irattári szám: 1.394)

Máriát foglalkoztatta. Igen érdekes az adatbejelentési ív végén olvasható szöveges kiegészítés:

A könyvkiadó tisztára magyar írók vállalkozása. Összes részvényei név szerint kimutathatóan színeskeresztények tulajdona. Hatodik éve egyetlen zsidó írótól vagy fordítótól könyvet nem adott ki. Kiadványai főként: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula, Dallos Sándor, Halász Gyula, Jócsik Lajos, Tersánszky J. Jenő, Török Sophie könyvei.

Kiadványait – melyek főleg irodalomtörténeti, néprajzi és nyelvészeti könyvek – a kultuszminisztérium rendelkezése a tanári, ifjúsági és leventekönyvtárak vásárolták nagy mértékben.

A könyvkiadó a jövőben is csak színeskeresztény magyar írók munkáinak, továbbá a klasszikus és modern külföldi irodalmak feltétlen értékű műveinek magyar nyelvű kiadásával foglalkoznék.

Tárgyalások folynak Szabó Lőrincsel s minden reményünk megvan rá, hogy ha az új kiadói engedélyt megkapjuk, igazgatósági tagjaink sorába ő is belép. Szükség esetén rendkívüli közgyűlést hívunk egybe s ezen a *Nyugat* cégcímét megváltoztatjuk és az igazgatósági tagok számát csökkentjük.

De mindhiába. A Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság működését is a 25.928/1944-V. számú rendelet alapján 1944 nyarán vagy őszén betiltották.²⁷ Mivel azonban Gellért Oszkár még a betiltás után is számolt a kiadóval, ezért megkérte Schöpflint, vigyázzon a Hungária Nyomda épületében lévő könyvtárakra. Schöpflin az ott töltött idő alatt a Csáth Géza-kötet korrigálásával foglalkozott,²⁸ ez a példány ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található.²⁹

1945 tavaszán, a front elvonulása után nagy erővel és reményekkel kezdődött egy új világ építése, aminek kezdete az előző évek kirekesztő törvényeinek és rendeleteinek a megsemmisítése volt. Nyártól lehetőség nyílt arra, hogy a részvénytársaságok visszahívhassák igazgatósági tagjaik közé azokat, akiktől 1938 és 1944 között, a zsidótörvények következtében kényszerültek megválni. A Nyugat Kiadó az 1945. július 7-én már Bajcsy-Zsilinszky út nevet viselő, egykori Vilmos császár úton, a Hungária Nyomda épületében tartott igazgatósági ülésen választotta be újra Gellért Oszkárt az igazgatósági tagok közé,³⁰ aki egyébként önként

²⁷ PIM V. 3.452/93/72–73. A bizonytalanság oka, hogy a háború okozta nehézségek miatt nem lehet tudni a kihirdetés napját.

²⁸ GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*, Bp., 1954, Művelt Nép, 234.

²⁹ PIM V. 3.452/55.

³⁰ A cégbírószági bejegyzés dátuma: 1945. június 24., megjelent a *Központi Értesítő* 1945. július 25-i számában. (16.001/57, 19.463/27. Irattári szám: 1.340)

mondott le erről a tisztségről.³¹ Ez egyben azt mutatja, hogy Gellért ekkor működtetni kívánta a részvénytársaságot, építve korábbi hagyományaira. Kérdésessé vált azonban a könyvkiadáson kívüli feladata, nevezetesen: legyen-e kiadója egy, a *Nyugathoz* vagy a *Magyar Csillaghoz* hasonló folyóiratnak, illetve a *Nyugat*, vagy az azt néhány ponton módosító *Magyar Csillag* szerkesztési/kiadási elveit folytassa-e tovább. Maga Gellért szerkesztésre nem vállalkozott, Ottlik Géza szerette volna a *Nyugat* feltámasztását, de a gyorsan a másik irányba kilengő belpolitika ezt a lapot nem igényelte.³² A *Magyar Csillag* szerepét viszont betöltötte a *Válasz*.

Annak ellenére, hogy Gellért Oszkárt maga a részvénytársaság igazgatósága hívta vissza eredeti helyére, neki is számot kellett adni arról, hogy mit csinált az elmúlt években. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos Egyesülete október elsején igazolta őt, bizottságában Talpassy Tibor, Cserépfalvi Imre és dr. Szalai Sándorné vettek részt.³³ De az 1945-ös kötetek már a két világ között sorsára váró ország képét mutatták. Gellért még tavasszal kötetbe gyűjtötte *Osvát Ernő összes írásait*, evvel pártfogójára, az ekkorra már legendás szerkesztőre emlékezett. A Nyugat Részvénytársaság kis kiadóként igazán szép háború utáni évet mutathatott fel: megjelentette még Schöpflin Aladár Adyról szóló könyvének második kiadását és két korábbi Illyés-kötetet, új kiadásban. Emellett azonban közreadta Nyikolaj Tyihonov háborús novelláit is, *Leningrádiak* címmel, amely a szovjet irodalom hosszú magyarországi jelenlétének egyik első füzeté lett. Az *Osvát* írásait összegyűjtő kötet és a Tyihonov-novellák vékony füzetén kívül a többi könyv valójában nem új nyomás volt, hanem csak a krúdában lévő példányok kaptak új kötést. A kiadó pénztelenségét mutatja az is, hogy 1946 elején Gellért Oszkár saját kötetét (*Égtájak közt*) a Révaival adatta ki, attól ugyanis honoráriumot is kapott.³⁴

1946 elején Gellért Oszkárt még egy ideig foglalkoztatta a Nyugat Kiadó további működése. A helyzet ugyan nem ígért sokat, hiszen a részvénytársaság elveszítette korábbi pénzforrásait, ezért ténylegesen kölcsönökből működött. Jól mutatja ezt egy, a Magyar–Olasz Bank Hitelosztályának küldött kiadói irat, melyben egy korábban, a Hungária Nyomdán keresztül kapott összeg visszafizetési módját vitatták.³⁵ A bizonytalan helyzetben Gellért az V. kerületi iparhatósághoz a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság üzemvezetőjeként Illyés Gyula

³¹ PIM V. 3.452/42/3. (Az értesítés a Nyugat Szépirodalmi Szemle cégjelzéses levélpapírján íródott.) Itt kell megjegyezni, hogy Gellért Oszkárt egyik zsidótörvény sem érintette, mivel 1919. augusztus 1-je előtt keresztény hitfelekezet tagja lett, s szülei 1849. január 1-je előtt is Magyarországon éltek, illetve felesége keresztény vallású volt.

³² BUDA Attila, „nem mondhatunk sem többet, sem kevesebbet, mint az igazságot.” Ottlik Géza és a Nyugat 1945 utáni feltámasztási kísérlete = Uő, *Milyen a nyár Amherstben, Esszék, tanulmányok, források*, Bp., Ráció, 2017, 241–249.

³³ PIM V. 3.452/93/48.

³⁴ PIM V. 3.452/34/2.

³⁵ PIM V. 3.452/34/1.

helyett magát jelentette be, amit a hatóság 1946. április 23-án tudomásul is vett.³⁶ Amikor pedig ugyanezen év közepén a korábban kiadott iparendeléveket felülvizsgálták, haladéktalanul benyújtotta az ehhez szükséges, adóbefizetéseket igazoló számlákat.³⁷ Ugyanezt a célt szolgálta a Hungária Nyomda igazolása is arról, hogy a Nyugat Kiadó 1925 óta az épületében működött, előbb a fél-, aztán a második, végül a harmadik emeleten. Gellért mellékelte még a kiadó rövid jellemzését is. Ebben azonban csúsztatás figyelhető meg, ami egyébként Gellért más emlékezéseit is kíséri. Azt közölte ugyanis, hogy a Nyugat Kiadó által megjelentetett *Nyugatot* és *Magyar Csillagot* a Sztójay-kormány tiltotta be, majd később a részvénytársaságot is, ami azokban a napokban kapóra jött a „múlt bűne”-ként azonosítva. Csakhogy ez nem volt igaz, már csak azért sem, mert 1941-ben nem Sztójay Döme volt a miniszterelnök. A valódi és valótlan tényeknek a bukott politikus számlájára írása azonban nagyon jól hangzott akkor, amikor perének tárgyalása, majd augusztus 24-i kivégzése miatt egyébként is közfigyelem vette körül. Gellért Oszkár szöveg még a kiadó betiltott könyveiről – ki tudja, mire gondolt? –, és arról, hogy kiadványai nem szerepelnek a fasiszta könyvjegyzékek listáján. Majd az 1945 utáni könyvek listája következett, végül a tervezetteké. Ezek között szerepelt Kosztolányi Dezső egyik kötete *Félmúlt* címmel, ez *Napjaim múltjaként* jelent meg; s a már 1944-ben is jelzett Szergejev-Censzkij-kötet, amelyet a Nyugat Kiadó mégsem adott ki.³⁸

Az 1946-os év közepe után azonban Gellért Oszkárnak már nem volt szüksége azokra a szolgáltatásokra, melyek a kiadó működtetésével jártak együtt. Anyagi körülményei rendeződtek, családja és saját jövője biztosítottá vált.³⁹ Ezért az év során felajánlotta a szinte csak szellemi értékeket megtestesítő Nyugat Kiadót a Révai Testvéreknek. Illés Endre, aki a Révainál irodalmi igazgató, a Nyugat Kiadóban pedig részvényes és igazgatósági tag volt, pártolta ezt az elképzelést. Így történt, hogy 1947. január 23-án Gellért Oszkár a tulajdonában lévő összes Nyugat-részvényt eladta a Révainak, és pedig a következőképpen: a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság alaptőkéje 25 000 pengő volt, amely 500 darab, bemutatóra szóló, egyenként 50 pengő névértékű részvényből állt. Ebből 250 darab eredeti részvényt, 1–250-ig átadott, 250 darab helyett pedig részvényutalványt kellett adnia, mivel az eredetiek a Magyar–Olasz Bankból az ostrom alatt eltűntek, s ezért azokat a budapesti ítélőtábla megsemmisítette. Ez az ötszáz részvény Gellért Oszkár tulajdonát képezte.⁴⁰ (Ha viszont ez így van, akkor nem tudni, milyen részvényeket találtak Fenyő Miksa íróasztalában.⁴¹ Lehet, hogy a kiadó fennállása alatt

³⁶ PIM V. 3.452/93/47.

³⁷ PIM V. 3.452/93/57.

³⁸ PIM V. 3.552/93/72-73.

³⁹ SÖMJÉN Endre, *Feltámadhat-e a Nyugat? = Színház*, 1946. május 9., 13. [Interjú Gellért Oszkárrel.]

⁴⁰ PIM V. 3.452/34/4.

⁴¹ „Mikor elhagytam hazámat, egy barátom fölment hivatalomba, és föltörte íróasztalom fiókját, hogy az esetleges kompromittáló iratokat magához vegye. Egy csomó Nyugat-részvényt talált a fiókban,

többször is nyomtattak új részvénytáblákat?) A Révai Testvérek kiadó a Nyugat Kiadó egész vállalati vagyonát 60 000 forintért vette meg, amit öt év alatt, havi ezer forintos részletekben kellett kifizetni – Gellért Oszkárné Horváth Gizellának. Későbbi emlékezéseiben Gellért bevallotta tájékozatlanságát a vételár megszabásában, számára csak az volt a fontos, hogy a kiadó miatt felvett kölcsönt kifizethesse. „S már akkor jobban érdekelt a politika s a magam új költészete” – így fűzte tovább a gondolatot.

Persze az emlékezésekben fellelhető szólások sem kell százszázalékosan elfogadni. Furcsa egy kor volt ez. Gellért Oszkár a *Nyugatról* szóló írásait egyszerre megrendelésre és annak ellenállva is készítette. Jól mutatja ezt a Révai József – Gellért Oszkár levélváltás.⁴² De azért tett más kikötést is. A Török Sophie-val és Osvát Kálmánnal korábban kötött szerződést érvényben kívánta továbbra is tartani, hogy mindketten pénzhez juthassanak: ezt a feltételt is elfogadta a Révai. S bár az összes ingó és ingatlan vagyon is az új tulajdonosra szállt, a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság név azonban továbbra is használatban maradhatott, ahogyan a működése is a nagy kiadó leányvállalataként.⁴³

A továbbiakban a Nyugat Kiadó könyvei mind a Révai Testvérek kiadó nyomdájában készültek, ebben az évben még *Illyés Gyula összes versei* és Németh László regénye, az *Iszony*. Az 1947. június 28-án tartott közgyűlésen hivatalossá tették a tulajdonváltásokat. Gellért Oszkárt néhány nappal korábban a Révai igazgatósági tagjává választották,⁴⁴ majd Hajós Antal, Vermes Andor és Zöld Ferenc, a Révai képviselői léptek a Nyugat Kiadó igazgatósági tagjai közé.⁴⁵ Megválasztották az új igazgatóságot és az új felügyelőbizottságot.⁴⁶ A közgyűlés határozatai szerint a módosított részvénytársasági alapszabályt is benyújtották a cégbíróságnak.⁴⁷ Augusztus 12-én elkészült az új körülményeknek megfelelően

otthagyta.” Lásd *Feljegyzések és levelek a Nyugatról, Fenyő Miksa emlékezései és levelezése*, sajtó alá rend. Vezér Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1975, 138. *Ady Endre halhatatlan* című emlékezésében azonban kicsit másképp emlékezett: „Mikor 1948-ban fiaim felnyitották íróasztalom fiókját, nem találtak egyebet ott, mint száz Nyugat-részvényt.” Lásd *Emlékezések Ady Endréről*, sajtó alá rend. Kovalovszky Miklós, 1–5., Bp., Akadémiai, 1961–, 3/817. Ezek esetleg a koronaértékekre szóló első részvények lehettek. A pengőértékekre szóló 500 részvényt újonnan nyomtatták.

⁴² PIM V. 3.195/965, 968, 970, 973b, stb., GELLÉRT Oszkár, *Levelezésem a kortársaimmal*, Bp., Művelt Nép, 1955, 109–126.

⁴³ PIM V. 3.452/34/5-6., GELLÉRT, *Levelezésem*, i. m. 136–137.

⁴⁴ A cégbírósági bejegyzés kelte: 1947. július 11., megjelent a *Központi Értesítő* 1947. augusztus 21-i számában. (1.690/134, 3.800/60. Irattári szám: 1.864)

⁴⁵ A cégbírósági bejegyzés kelte: 1947. július 17., megjelent a *Központi Értesítő* 1947. október 2-i számában. (16.001/58, 19.463/28. Irattári szám: 1.975)

⁴⁶ A közgyűlési jegyzőkönyv lelőhelye: MNL OL Z. 58. – 233. csomó.

⁴⁷ A „Nyugat” Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság módosított (eredetileg 1922. február 4-i dátummal ellátott) alapszabályai: MNL OL Z. 58 – 233. csomó. (A részvénytársaság célja továbbra is a *Nyugat* című folyóirat kiadása volt elsősorban, de ez már csupán a múlt miatt maradt meg a módosított szövegű szabályzatban.)

a részvénytulajdonosok névsora.⁴⁸ Ezen Babits Mihályné (Török Sophie), Bonyhai Gábor, dr. Csécsy Imre, Gellért Oszkár, ifj. Gellért Oszkár, dr. Hajós Antal, Halász Gyula, Herczeg Albert, Illés Endre, Illyés Gyula, dr. Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, dr. Vermes Andor, dr. Zöld Ferenc és a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság neve szerepel. Utóbbi 2040 darab részvénnel, előtte mindenki 60-60 darabbal. Még ezen a napon elkészíteték az 1947. évről szóló statisztikai jelentést is. Az igazgatóság tagjai között Babits Mihályné (Török Sophie), Gellért Oszkár, dr. Hajós Antal, Illés Endre, Illyés Gyula, dr. Keresztury Dezső, dr. Cs. Szabó László, Schöpflin Aladár, dr. Vermes Andor, dr. Zöld Ferenc neve olvasható, a tényleges vezető ifj. Gellért Oszkár volt. Mindegyiküknek 60 részvény volt a birtokában, 1800 Ft értékben. Ehhez jött még a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság részvényérdekeltsége, mely 2040 darab részvényből állt, összesen 61 200 Ft értékben.⁴⁹ A részvények összeszámolása után azonban kiderült, hogy 200 részvény hiányzik, és nincs rá magyarázat, miért. Év közben egyébként sor került a kiadó iparjogosítványának felülvizsgálatára is, amelynek következtében könyvnyagkereskedelmi és kiadóvállalati feladatokra egyaránt megkapta az iparendélyt.⁵⁰ A Hungária Nyomdától való elválást pedig az épületből való elköltözés követte: a Nyugat Kiadó 1947 és 1949 között a Teleki Pál utca (ma: Október 6. utca) 19. szám alatt működött.

Az 1947-es évet kemény hatalmi, politikai, gazdasági és társadalmi küzdelem jellemezte. Ettől senki és semmi nem függetleníthette magát. A Szovjetunió harmincéves jubileuma alkalmából tervezett könyvek listáján a Nyugat Kiadó is szerepelt: Szergejev-Censzkij *Válja* című kötetét tervezték megjelentetni.⁵¹ De ez már az Új Magyar Könyvkiadó termése lett 1948-ban, majd egy évvel később második kiadásban is.

Szeptember 23-án megszületett a 11.290/1947. Korm. rendelet a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában, mely szerint sajtóterméket (könyvet, időszakos és nem időszakos lapokat) kinyomtatni csak a tájékoztatásügyi miniszter, terjeszteni pedig csak a belügyminiszter engedélyével volt szabad. Mindkét minisztérium kiadott egy-egy végrehajtási utasítást is. Ezek szerint természetes személy csak kivételes esetben kaphatott engedélyt sajtótermék kinyomtatására, a belügyminiszter pedig elrendelte az érvényes terjesztési engedélyek felülvizsgálatát. Határozataikkal szemben jogorvoslatnak nem volt helye. Az oldalszámokról és a remittendáról szintén egy kormányrendelet intézkedett.⁵² Ezzel gyakorlatilag minden sajtóterméket ellenőrizni lehetett, cenzúra nélkül is. A bankok év végi államosításával pedig főleg a kis- és középkiadók anyagi alapjai kerültek vagy semmisültek meg.

⁴⁸ PIM V. 3.452/93/63.

⁴⁹ PIM V. 3.452/93/62.

⁵⁰ PIM V. 3.452/93/59.

⁵¹ *Corvina*, 1947. szeptember 19., 3.

⁵² *1947. év hatályos jogszabályai*, 1–2., szerk. Bacsó Ferenc, et. al., Bp., Grill, 1948, 1/147–150.

1948. március 25-én minden száz munkásnál nagyobb létszámmal dolgozó üzem állami tulajdonba került. Az állami tulajdonba vett üzemek élére ott, ahol még nem volt munkásvezetés, munkás vállalatvezetőket neveztek ki. Az 1948 májusában életre hívott Nyomdaipari Igazgatóságra hárult az a feladat, hogy a hatáskörébe tartozó 18, összesen 5800 főt foglalkoztató, államosított nyomda új termelési szerkezetét kialakítsa. A Nyomdaipari Igazgatóság a nagy nyomdák (Franklin, Hungária, Pátia, Révai, Stephaneum, Athenaeum, Egyetemi Nyomda) kiadói részlegeivel nem tudott mit kezdeni, így azt javasolta, hogy ezeket válasszák le a nyomdákról. Ezt az ajánlatot az erre illetékes felettes szerv, az ekkor már Magyar Dolgozók Pártja néven működő egyesült munkáspárt központjában működő könyvbizottság (elnöke: Andics Erzsébet, titkára: Vértes György) el is fogadta, s ettől kezdve sorban jöttek létre a különböző Nemzeti Vállalatok – mint kiadók.

1948. április 1-jén a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság a 3.500/1948. Korm. rendelet alapján dr. Nyáry Dezső személyében új vállalatvezetőt kapott, az összes addigi cégjegyzési jogosultság megszűnésével.⁵³ Nyáry Dezső kinevezése értelemszerűen a Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaságra is érvényes volt, a címpéldányt december 15-én írta alá,⁵⁴ a cégbíróságon vállalatvezetői minőségét és cégjegyzési jogosultságát az összes eddigi jogosultság megszűnésével december 24-én jegyezték be,⁵⁵ de azt hivatalosan csak december 27-i dátummal kapta meg a kiadó.⁵⁶

Evvel párhuzamosan a pénzügyi feltételek is megváltoztak. A kiadó (a Révai is) a Magyar Általános Hitelbank üzletkörébe került, annak működési határozatait március 25-én vették át.⁵⁷ Ez év tavaszától a bank sorozatos kérdőíveire kényszerültek válaszolni a Nyugat Kiadó ügyintézésre feljogosított hivatalnokai: Hajós Antal a Révai és ifj. Gellért Oszkár a Nyugat Kiadó részéről. Ők a március elsejei felszólításra közölték is az alaptőke összegét, igazolták, hogy a vállalat deficitmentes. Megadták az előző év üzleti forgalmának összegét (163 000 Ft, ez majdnem kétszerese volt az alaptőkének), s felsorolták a kiadó két üzletágát. Bevallották azt az 1948-ra igen fontossá váló körülményt is: „Jelenleg külföldi országokkal nem vagyunk összeköttetésben.” Március 13-án nyilatkoztak, hogy a Nyugat Kiadó ellen polgári per nem állt fenn. Március 22-én jelentették, hogy hitelt csak a Révai Testvérektől kaptak, mely kiadványaikat előállította, s melynek e könyvek eladásának árából, illetőleg váltókkal fizettek. Május 31-én közölték, hogy a kiadó sem fix, sem esetenkénti javadalmazású ügyvédet nem foglalkoztatott; az esetleges jogi segítséget a Révai jogtanácsosa, Zöld Ferenc adta meg.⁵⁸ De ez a hivatalos

⁵³ PIM V. 3.452/34/7.

⁵⁴ PIM V. 3.452/93/65.

⁵⁵ 1948-ban és 1949-ben a *Központi Értesítő* már nem jelent meg, így a bejegyzések csupán a cégkönyvekben található meg.

⁵⁶ PIM V. 3.452/34/9, PIM V. 3.452/93/60, 65.

⁵⁷ PIM V. 4.130/75/8.

⁵⁸ A levelezések válaszai megtalálhatók: MNL OL Z. 58. – 233. csomó.

levélváltás már a Nyugat Kiadó hattyúdala volt, utolsó karitatív tevékenységükkel együtt: szeptember elején az államosított iskolák újjáépítésére 20 darab, 400 forint értékű Nyugat-kiadványt ajándékoztak.⁵⁹

1949 első hónapjaiban, annak a rendelkezésnek a végrehajtásakor, melynek során kettéválasztották a nyomdákat és a kiadókat, napvilágot láttak a Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat alapítását elrendelő kormányhatározatok. Ezek a változások természetesen leányvállalatát sem kerülhették el, ifjabb Gellért Oszkár hiába szerezte vissza cégjegyzési jogosultságát,⁶⁰ amit a cégkönyvbe még január 8-án bejegyezték ugyan, de április negyedikén ugyanoda már a következő sorok kerültek:

A cég megszűnése [ti. a Nyugat Kiadóé] és a cégre vonatkozó összes bejegyzések törlése azzal, hogy a 8.230/1948 korm. sz. rendelet 4. paragrafusa értelmében nemzeti vállalattá átalakított cég jogutóda a 17/1949. sz. minisztertanácsi hat. szerint a Révai Könyvkiadó nemzeti vállalat.⁶¹

Az ezután következő monstruózus évek nem bírták el a kicsit, az önállót, a szabadot. A történelmi igazságszolgáltatás az 1945 utáni néhány évben szinte észrevétlenül csúszott át a bosszúba. A jelen nem lévő felemelése a jelenlévő kiszorításába.

A szellemi szegénységet nem jutalmazhatjuk avval, hogy e szegények álrüháját kényszerítjük magunkra. Egy ilyen kísérlet – az irodalmi élet nemzedéki megújulását veszélyeztetné. Művészet csak akkor maradhat fenn, ha a legmagasabb igényeket támaszthatja önnönmagával szemben. Íróra, irodalomra nézve sem lehet más érvényességet elismerni.⁶²

A minőség és a szakmai hozzáértés elvárása immár az ellenállás jelképe lett. A *Nyugat* és kiadója megkezdte bűvópatakká váló életét.

⁵⁹ *Corvina*, 1948. szeptember 3., 2. Lásd még: LUKÁCS György, *A „nyugatos” ideológia ellen* = *Szabad Nép*, 1948. december 12., 12.

⁶⁰ BFL. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok. A kereskedelmi cégek társas jegyzéke. 94. köt. 304. lap. PIM V. 3.452/93/64.

⁶¹ BFL. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok. A kereskedelmi cégek társas jegyzéke. 94. köt. 304. lap.

⁶² LENGYEL Balázs, *Babits után* = *Újhold*, 1(1946), 1, 1–8.

Buda, Attila

Mit zwei Heiden in einem Land

Die Geschichte der Nyugat Kiadó és Irodalmi Részvénytársaság zwischen
1938 und 1949

Die Autoren von Nyugat waren Endre Ady, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi und andere. Der Verlag wurde 1909 gegründet. Die Arbeitsweise des Verlags in den Jahren 1938–1949 wurde von der Innen- und Außenpolitik bestimmt. Während des Zweiten Weltkriegs litt er unter rassischer und dann sozialer Ausgrenzung. Obwohl es eine Kulturinstitution war, ist sein Schicksal ein guter Hinweis auf die ungarische Geschichte, die zwischen Extremen schwankt.

Keywords: book publishing, II. World War, censorship, bookburning, prohibition, nationalization.